НА РУЇНАХ СІЧІ

(історичне оповідання)

З юнацьких літ мене цікавило, чому це люди ніяк не впорядкуються, щоб усі однаково добре жили й усім було вільно, як от у наших запорожців, що не мали ні панів, ні мужиків, ні старців, ні дуків. Загадкою здавалося мені и те, що вибірна запорозька старшина могла керувати завзятими, волелюбними й запеклими козаками, хоча й сама бутність її на урядових посадах цілком залежала від волі січового товариства; наші ж сучасні урядовці не здатні забезпечити спокій серед громадянства та здобути його прихильність, бодай і мають необмежену владу и повну незалежність од тих, ким керують.

Мов неприкаяний, тинявся я щоліта по запорозьких степах, їздив на руїни Запорозьких Січей, перепливав із нестримною хвилею Дніпрові пороги, мріяв на скелях Сагайдачного й Хортиці, плавав протоками й лиманами Великого Лугу, лазив попід кручами Микитиного Рогу й Капулівки, схилявся над могилами славних лицарів, марно сподіваючись знайти десь відповідь на свої питання, або хоча б почути правдиве слово про те, як загинула остання вільна українська громада.

Якось улітку, надвечір, знову прибув я до Капулівки, де була Запорозька Січ за славного кошового Івана Сірка, і, спинившись у хаті знайомого вже чоловіка, негайно пішов у берег Чортомлика. Мале хлоп'я охоче перевезло мене каюком на руїни Січі, і я подався по ямах і кучугурах, що позоставалися замість церкви, січових куренів і пушкарні. Іти було недалеко... Дніпро змив більше половини Січі. Ніщо тут не нагадувало про минулу славу цього краю й про великі битви тих, що жили тут же, обороняючи свою волю, полягли трупом. Чарівний краєвид

степу й Чортомлицької плавні не тішив мене, і в моєму серці стало так сумно, як на тих руїнах, де я ходив.

Сутеніло. Я вернувся до слободи, але в хаті було душно, і я пішов за село, на город земляка Мазая, щоб поклонитися могилі-домовині славного запорозького орла кошового Сірка.

На землю спускався морок, який з кожною миттю дужче сповивав і Великий Луг, що розіслався на схід сонця до самісінького небокраю, і хати потомлених працею довгого літнього дня хліборобів... Тільки Чортомлик та Дніпро зі своїми протоками, Павлюком і Підпільною, ще виблискували... Але й вони, нарешті, почорніли, й у їхній воді променилося лише сяйво яскравих зірок.

Я довго сидів із журбою та згадкою про минулу волю Запорозької громади, міркуючи собі, що коли б вона була й досі, то мали б ми в кого повчитися громадської справи й вільного життя... Думки мої непомітно полинули в страшні часи руйнування того орлиного гнізда, де я перебував.

Давно вже все навкруг мене заснуло, і скрізь стояла непорушна тиша. На мерехтливі зірки поволі насунулися хмари, і все довкола сховалось у пітьмі. Не видно було не те, що жодної хати, а навіть самого надгробка на Сірковій могилі.

Нудьга давила мені серце. Я не відчував, скільки пробув на могилі, й схаменувся тільки тоді, коли з-під землі пролунав пригнічений таємничий голос: "Ти знову, сине, на моїй могилі? Ти хочеш знати правду про останні часи моєї славної Січі?"

Я зрозумів, що це голос Івана Сірка, й радісно відповів:

— Хочу, славний батьку! Хочу...

"Так візьмися руками за мій надгробок... — обізвався той же голос, — і тут відразу все побачиш і почуєш..."

Я схопився за надгробок — і за півхвилини десь іздалеку немов би прочув дзвін. Я прислухався... Але дзвін не був схожий на церковний... Він бринів не так гучно й наче дратував слух.

Невдовзі з боку січових руїн зчинився великий гомін, і тоді я зрозумів, що то довбиш у Січі бив у клепало, скликаючи запорожців на раду. Я залишив могилу, приглядаючись, щоб вийти з городу Мазая на вулицю, але я не бачив ні хат, ні тинів, наче навкруг мене було не село, а степ.

Тим часом дзвін замовк, але гомін дедалі дужчав. Ідучи в той бік, я досяг берега, не спіткавши жодної хати. Та враз побачив, що в Січі палають вогні, а поміж ними натовпами збиваються збентежені козаки. Нагледівши біля берега каюк, я хутко перекинувся на той бік річки й видряпався на кручу.

На поверхні острова, видно було, стояла Січ, якою вона уявлялась до зруйнування. Чималенькі окопи простяглися вздовж крутого берега, всередині височіли видовжені хати, або курені, а посеред них — майдан із невеличкою церковицею. Там купою збилися чубаті, сивовусі запорожці, але їх чомусь не так багато, як би належало бути на військовій раді.

Ходячи поміж козаків, я почув, що сьогодні на Січ прибула лиха звістка про те, що Дніпром пливе московське військо, щоб зруйнувати Запорозьку Січ, як це вони зробили на своєму шляху з Переволочною та обома козацькими Кодаками, викоринивши всіх, які були там, запорожців, навіть їхніх рибалок. Повідомлялося, що кошового завзятого Кості Гордієнка на Січі немає, бо він пішов з усім військом на Україну боронити її волю... що наказний отаман Сорочинський поїхав до

кримського хана просити допомоги в битві з москалями... що на Січі лишилися тільки старі діди та каліки.

Довідавшись про все це, я зрозумів, чому запорожці такі сумні й чому вони безнадійно дивляться один на одного.

Серед всього цього смутку зненацька зачув дужий і владний голос одного із сивих богатирів:

— А годі, панове товариство, славне Військо Запорозьке, журитися! Тоді б ми мали тужити, коли б свою честь і славу занапастили; тепер же нам нема чого вдаватися в розпач, бо, здається, ніхто з нас не думає впускати ворога до Січі, доки живий хоча б один із запорожців. Чи, може, кому шкода покласти своє життя?

— Життя нам не шкода! — відгукнулися голоси. — Змолоду не жаліли його, а тепер нам, старим, вже нема чого шкодувати... Не смерть страхає нас, а те, що доведеться зі своєю вірою битися! Та й мало нашої сили, всі ми старі — де вже той хист молодецький! Не врятуємо Січі! Згине вона, матір наша, а з нею і Військо Запорозьке та слава його!

— Військо не загине, бо воно з Костем. І слава не поляже. З того, що ми вмремо на цих окопах навіть здійметься вгору та більше розійдеться по світах!

Я придивився до козака, який виголошував ці сміливі й чесні слова і вгадав, що бачу Якима Богуша, славного оборонця Старої Січі.

— Немає з нами нашого славного батька Сірка, що тридцять років водив нас на ворогів! — сумно перемовлялися з-поміж себе козаки. — Коли б із нами був Сірко, не спіткала б нас недоля!

— Ходімо, брати, на його могилу! — сказав Богуш. — Помолимося там милосердному богові й будемо благати поради в батька Сірка.

По сій мові мало не все товариство рушило із Січі до надгробка славного кошового, а разом із ним пішов і я.

Я бачив, як упали старі діди навколішки біля могили, голосно співаючи псалом, і той спів щохвилини перебивало ридання. Здавалося, то була сама туга...

— Батьку наш, незабутній, — почав після молитви Богуш. — Почуй нас, нікчемних дітей твоїх! Дай нам раду, що маємо робити! Ті самісінькі московці, яким стільки ми служили, чиї землі три століття від бусурманів боронили й чиїх дітей із тяжкої неволі турецької і татарської визволяли, тепер ідуть сюди з великим військом, щоб зруйнувати матір — Січ нашу! Чи ж нам воювати з ними, хоча в них наша віра, чи віддати ворогові свої скарби, чи подарувати йому рідні, политі козацькою кров'ю, землі? Почуй же нас, батьку!.. Порадь!..

І долинув з-під землі той же голос, що вчувався мені раніше:

— Я чую, діти! Коли я ще з вами був, то передчував час сконання Січі! Знайте ж: не відкупитися вам ані скарбами, ані землями! Не скарби й не землі потрібні цареві Петру, що послав на вас велике військо! Земель у нього — безмежний обшир... Не треба йому і скарбів. Воля ваша йому очі коле... і по неї послав він те велике військо!"

— Не віддамо волі! — заридали старі козаки. — Нехай краще бере душу!

— Вже волю України взято! — знову пролунав таємний голос. — Ту волю продала наша старшина й гетьмани; тепер ворогові захотілося взяти волю Запорожжя, щоб знищити останню надію України на вороття до минулого!

— Не віддамо своєї волі, — вже рішучіше і з погрозою загукали січовики. — Воля нам миліша за життя!

— Стійте одностайно, діти! Не здолали вороги нашої Січі за три віки, не здолають і тепера! Не вороги згубили Україну, а свої зрадники... Не загине й Січ, коли не буде зради!

Змовк старечий голос, і січове товариство відступило від могили й зникло в темряві.

Тим часом почало світати, і зі степу донісся великий гомін, тупіт коней і скрипіння коліс... То наближалося велелюдне московське військо, піше й комонне, а скрипіли й гуркотіли колеса залізних гармат. Наблизившись до річки, вони враз здійняли пальбу.

Я бачив, як над січовими окопами вставала курява щоразу, коли туди влучали бомби. Через якусь годину на Січі спалахнула пожежа. Запалали два курені, й полум'я від них сягнуло аж неба, осявши зелені плавні червоною загравою, а дим від вогню розіслався далеко поміж деревами й очеретами плавнів.

Січ здалася мертвою. Із січових гармат не стріляли, як я згодом довідався, вони були малі й не досягали ворожого війська. В окопах хоча й містилися запорожці, але вони стояли нерухомо. Тільки біля пожежі метушилося товариство, рятуючи від вогню сусідні курені й церкву.

Не знаю, скільки годин били гармати, бо я втратив зв'язок із часом, і якоїсь миті мені привиділося те, що тривало цілі дні й тижні.

Нарешті пальба припинилася, і я побачив, що від берега до Січі відплив човен. У ньому сидів посланець од царського війська, український козак Сметана, який умовив січовиків, щоб вони не змагались і скорилися.

Я бачив, що в Січі подекуди лежали козацькі трупи, ще не поховані й навіть теплі. Кров'ю позапікалися сиві вуса й оселедці вбитих богатирів, а земля навколо мертвих була аж червона.

Біля посланця незабаром здійнявся галас, бо січовики, впізнавши в ньому козака, стали вимагати, щоб за зраду скарати його на горло. Я чув, як Сметана виправдовувався тим, що його силоміць взяли на службу до ворожого війська, але запорожці не зважали на те, і Богуш грізно мовив до нього:

— Дався, легкодухий, живим у неволю і задля нікчемного життя свого зрадив рідному краєві й загубив душу свою; так помри ж од наших рук у науку й на острах іншим легкодухим!

Сметана корчився навколішки, благаючи милосердя, але січовики до зрадників ніколи не мали пощади й, підхопивши посланця на руки, вкинули його в швидкі хвилі Дніпра...

Потім усе це зникло з-перед моїх очей, але я знову побачив себе на Січі.

Вставало червоне сонце й вигравало в Дніпрових хвилях веселим, блискучим промінням. Із плавні долинали бадьорі співи птаства, і, здавалося, все жило, як і раніше. Але незабаром зі степу зненацька присунулося вороже військо і знову почало обстрілювати Січ із гармат, а тим часом із плавні випливло безліч байдаків, наповнених москалями.

За хвилину спалахнула смертельна битва. Богуш керував обороною Січі, перебігаючи з одного її краю до іншого. Щоб не витрачати даремно бомб і пороху, він звелів палити аж доки байдаки з московським військом не наблизяться до Січі; коли ж передні стали причалювати до берега, то ревнули й запорозькі гармати та затріскотіли рушниці.

Хоча Січ обстрілювали з поля, та запорожці кинулися в берег, щоб грудьми зустріти ворога. Десятків зо два байдаків були розтрощені січовими гарматами, й Чортомлик із Підпільною почорніли від голів забитих москалів, які потопали. Ті голови то занурювалися, то знову виринали, а руки марно билися побіля них об хвилі й скидалися вгору,

переборюючи смерть... Щомиті голів і рук меншало, й невдовзі хвилі стали прозорі.

Чимало ворогів загинуло й на байдаках од влучних запорозьких куль, не діставшись берега; з тими ж, що встигли висадитися на Січ, запорожці зчепилися в шаблі.

Минуло півгодини в лютій битві. Москалі кололи запорожців довгими багнетами, а січовики, відсуваючи ті багнети, рубали ворогів з одного маху. Дехто з бійців, не маючи зброї в руках, або відкинувши її геть, билися врукопаш. Вони давили один одного під силки, хапали за горлянку і кусали зубами, аж доки слабіший не падав мертвим.

Серце калатало в моїх грудях, немов хотіло вирватись, і я намагався заплющити очі, щоб нічого не бачити, але то було намарне, і я все це бачив крізь міцно заплющені очі.

Москалів було більше ніж запорожців, але вони не спромоглися гуртом пристати до берега, й січовики знищували їх поодинці. За годину всю місцевість біля окопів заслали чорні трупи ворожого війська, а між ними, як той мак серед чорного кураю, червоніли запорозькі жупани.

— Наші перемогли! — вигукнув я — і схаменувся...

— Не радій, сину! — причулося мені, мов з того світу. — Слухай, який гомін стоїть у степу! То йде полковник Війська Запорозького Гнат Галаган. Тільки не на поміч своїм братам, а щоб добивати їх. Будь він проклятий навіки за те, що зрадив Україні за нещасне панство й подарунки! І двічі проклятий, що змусив чимало синів рідної землі пристати до свого зрадливого війська й піти проти братів своїх! Не скоро спокутує гріх свій і Омельник, що породив зрадника, який продав кров своїх братів і волю безталанної неньки нашої України за те, щоб стати самому полковником московського охочекомонного війська!

І знову я бачу, як хмарою облягає вороже військо Січ. Галаган зі своїми охочекомонними козаками рубав у плавнях ліси і в'язав плоти. З Кайдаків, Кам'яного Затону й навіть із Самари гнали сюди байдаки. Незабаром увесь Чортомлик і Підпільна вкрилися човнами і плотами так, що не видко було й води, й здавалося, що невдовзі з поля на Січ можна буде переходити пішки.

Знову засмутилася Січ. Після двох штурмів, товариства ще поменшало і, порівняно з ворожим військом, запорожців залишилася жменька.

Богуш, а за ним і все товариство, відчуваючи неминучу загибель, ішли до церкви й спокутували в ченця свої гріхи.

Я помітив, як прибули на Січ Галаганові посланці й навіть розчув слова зачитаного листа: "Я сам, — писав Галаган, — жив із вами в однім курені, люблю Січ і товариство й запевняю вас своїм словом, що хто не буде змагатися й кине зброю, то й волосина не впаде з його голови, ба навіть заслужить він собі царську ласку..."

— Не вірте собачому синові! — казав Богуш, метнувши очима на козаків. — Це хоче клятий зрадник, щоб нас, живих, забрати та віддати на знущання, а собі більше вислужитися!

Посланців одпустили до Галагана, переказавши, що козаки не ймуть віри зрадникові.

Знову заревіли гармати з поля, а байдаки й плоти з москалями хмарою посунули з усіх боків до Січі. Галаган звелів своїм козакам, що підпливали до берега, стріляти з усіх рушниць, щоб не змогли запорожці, як ті вийдуть на берег, бити їх нарізно.

Над Січчю знову схопилася пожежа, а кулі, мов бджоли, шугали над окопами й не давали козакам навіть підвести голови. Нарешті бомба

влучила в пушкарню, пробила стелю — і вся Січ затремтіла від страшенного вибуху. Мені здалося: це вже остання мить вольниці. І, справді, незабаром увесь берег, з усіх боків Січі, був рясно вкритий московським військом, яке й кинулося на окопи.

— Не занапастимо, брати, козацької слави! — гукнув Яким Богуш, кидаючись назустріч ворогам. Та й він раптом упав, простромлений довгим списом галаганівця.

Ватажка вхопило двоє з товариства, винесли з бою на майдан і поклали в затінок під церквою, щоб ніхто не порушив спокою останніх хвилин земного життя могутньої душі козака.

— Клейноди до церкви! — над силу мовив Богуш: — Може, божого дому не зачеплять!

Козаки виконали його волю й одразу ж кинулися в бій, щоб і собі знайти таку славну смерть, як і їхній отаман.

Сили оборонців вичерпувались, як і їхня зброя. І славні сивовусі запорожці, між яких було чимало колишніх курінних отаманів і полковників, що їх поважали люди всієї України, один по одному падали мертві під багнетами і списами москалів.

Я не мав сили спостерігати все те, що коїлося... Це була не січа, не бойовище, а різанина... Я бачив, як Галаган, вискочивши на окопи, почав гукати запорожцям, щоб ті складали зброю, присягаючись, що ніхто їм не завдасть лиха. І, на жаль, знайшлося десятків зо три таких, що повірили йому; решта ж лицарів, збившись в окопах, захищалися, доки не полягли всі, як степова трава під косою.

Перемігши козаків, зрадник Галаган кинувся добивати поранених і бранців. У мене чуб настовбурчився, коли я помітив, що поранених, з

яких точилася кров, волочили за ноги на майдан і там, поставивши, замість колоди, кухву, стинали їм голови.

Легкодухих, що віддали себе "на милость" Галагана, він живцем саджав на гострі палі й вішав на шибеницях, які були змайстровані на плотах... І так пускали тих нещасних Дніпром униз, щоб усі запорожці бачили, яка на них чекає доля.

Богуш спливав кров'ю під церквою, коли його загледів й упізнав Галаган.

— А! — скрикнув той, радіючи. — Це ти підбурював запорожців на битву!.. Тебе, голубчику, я привезу до царя живим!..

— Спізнився, московський недоляшок!.. — стиха відповів Богуш. — Я вже збираюся до іншого царя — того, що на небі! А з якими очима ти постанеш перед ним?

— Годі, годі! — заговорив я в знемозі, силкуючись одірвати свої руки від надгробка. — Я не можу більше дивитися!

Але руки не слухались... Вони мовби прикипіли до каменя, і я ще бачив, як усі запорозькі курені охопило полум'я і як зрадники, разом із ворогами, скинули хрест із січової церкви, а дзвони — із дзвіниці... Як вони грабували в церкві срібло, золото й свічки... Як здирали з образів золоті із самоцвітами ризи... Як виносили з-під престолу військові клейноди... І як уже наостанку підпалили церкву.

Я не міг зрушити з місця, хоч і намагався це зробити. Тоді я почув таємний голос:

— Ти бачив сам, як це було. Пам'ятай же, що наша воля загинула не через ворогів, а через зраду своїх... І вам, що зараз живете, не буде волі, доки не запанує поміж вас згода й братерство!

Коли відірвалися мої руки від надгробка, я, знесилений тяжкою марою, довго не міг підвестися з могили й поглянути навколо себе...

Далеко, на схід сонця, з-за плавні, повитої ще млою, рожевіла світова зоря. І вгледівши її колір — радості й надії, я мимохіть вигукнув:

— О зоре, зоре! Будь ти не тільки вранішнім світилом, а й символом єднання й волі українського люду.